УДК 94(477.75):070+82(=512.19)
https://doi.org/10.22378/kio.2026.2.108-127

Ethem Feyzi (Gözaydın): Biyografisi ve Gazetecilik Faaliyetlerinde Bilinmeyen Sayfalar

Tair Kirimov
Fevzi Yakubov adına Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi
Akmesdzhit, Rusie Federaciyasy

Özet. Bu çalışma, ilk kez bilimsel dolaşıma kazandırılan Arap harfli Kırım Tatar birincil kaynakları külliyatına dayanarak, Ethem Feyzi'nin yazar söylemini 1917–1920 yıllarında Kırım Tatar toplumunun toplumsal yapılarının ekonomik modernizasyonu ve kurumsal dönüşümü bağlamında tipik bir örnek olarak yeniden kurmakta ve kültürel-tarihî bir çözümleme sunmaktadır. Araştırma bulguları, Ethem Feyzi'nin kamuoyu yazılarının ana tema ve dünya görüşü ekseninin, devrimci kriz koşullarında Kırım Tatar toplumuna özgün bir ekonomik kendi kendini örgütlenme modeli geliştirmek olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım, onun entelektüel konumunu çağdaşlarının büyük çoğunluğunda hâkim olan kültürel-siyasî eğilimden köklü bir biçimde ayırmaktadır. Ulusal maliye ve kredi kurumlarının teorik temellendirilmesi amacıyla E. Feyzi, klasik Avrupa toplumsal düşüncesinin temel ilkelerini yerel tarihî bağlamın koşul ve gereksinimlerine entegre edip uyarlayarak kültürlerarası bir sentez gerçekleştirmiştir.

E. Feyzi'nin edebî ve kamuoyu yazılarının türler arası melez karakteri ile yüksek belâgat ustalığı dikkat çekicidir. Bu nitelik, pathos, logos ve ethos üçlüsünün ustalıkla işletilmesiyle birleşerek, sistemik krizin teşhisinden ulusal diriliş ve yeniden yapılanma programının gerekçelendirilmesine uzanan tutarlı bir anlatı yapısı oluşturmaktadır. Metinlere özgün bir semantik yoğunluk ve ikna gücü katan tıbbî ve anatomik metaforlar, ulusal reform projesini toplumsal organizmanın zorunlu ve rasyonel temelli "iyileşmesi" olarak yorumlamaktadır.

Feyzi'nin hitabet stratejisinin en ayırt edici özelliği, karmaşık sosyo ve ekonomik kavramların İslâmî etik geleneği ve ulusal folklorik bilgi unsurlarıyla bilinçli ve sistematik biçimde iç içe geçirilmesidir. Bu yaklaşım, geleneksel değerlere bağlı okur kitlesiyle güçlü bir duygusal ve aksiyolojik rezonans yaratmış; önerilen reform programının ikna ediciliğini ve meşruiyetini kayda değer ölçüde güçlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ethem Feyzi; Kırım Tatarları; ekonomik modernizasyon; söylem analizi; kültürel-tarihî bağlam

© Kirimov T.N., 2026

Этхэм Фейзи (Гозьайдын): Биография и неизвестные страницы литературно-публицистической деятельности

Таир Киримов
Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова
Симферополь, Российская Федерация

Резюме. Настоящее исследование основано на впервые вводимом в научный оборот корпусе крымскотатарских первоисточников на арабской графике и посвящено реконструкции, а также культурно-историческому анализу авторского дискурса Э. Фейзи как характерного примера экономической модернизации и институционального преобразования общественных структур крымскотатарского народа в 1917–1920 гг. Полученные результаты свидетельствуют, что главной содержательной и мировоззренческой доминантой публицистики Фейзи является разработка оригинальной модели экономической самоорганизации крымскотатарского общества в условиях революционного кризиса. Данная направленность существенно отличает его позицию от преобладающей культурно-политической ориентации большинства современников. Для теоретического обоснования национальных финансово-кредитных институтов Фейзи осуществил межкультурный синтез, интегрируя и адаптируя ключевые положения классической европейской общественной мысли к условиям и потребностям локального исторического контекста.

В литературно-публицистических произведениях Фейзи наблюдается полижанровая гибридность, высокая риторическая дисциплина. Это умелое использование триады пафоса, логоса и этоса – а также чётко выстроенная нарративная структура, направляющая развитие мысли от констатации системного кризиса к обоснованию программы национального возрождения. Особую семантическую выразительность придают текстам медицинско-анатомические метафоры, посредством которых национальные реформы интерпретируются как необходимое «оздоровление» общественного организма.

Наиболее существенной чертой риторической стратегии Фейзи выступает целенаправленная интерференция сложных социально-экономических концепций с исламской этической традицией и элементами национального фольклорного знания. Такой приём обеспечивал высокий уровень эмоционального и ценностного резонанса с традиционно ориентированной аудиторией и существенно повышал убедительность и легитимность предлагаемой реформаторской программы.

Ключевые слова: Этхэм Фейзи; крымские татары; экономическая модернизация; дискурс-анализ; культурно-исторический контекст

Для цитирования: Kirimov T.N. Ethem Feyzi (Gözaydın): Biyografisi ve Gazetecilik Faaliyetlerinde Bilinmeyen Sayfalar [Этхэм Фейзи (Гозьайдын): Биография и неизвестные страницы литературно-публицистической деятельности] // Крымское историческое обозрение. 2026. Т. 13, № 2. С. 108–127. https://doi.org/10.22378/kio.2026.2.108-127

Ethem Feyzi (Gozaidyn): Biography and Previously Unknown Aspects of His Literary and Publicistic Activities

Tair Kirimov
Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University
Simferopol, Russian Federation

Abstract. This study draws upon a corpus of primary Crimean Tatar sources in Arabic script, introduced into scholarly circulation for the first time, to reconstruct and offer a cultural-historical analysis of Ethem Feyzi's authorial discourse as a representative example of economic modernization and institutional transformation within the social structures of the Crimean Tatar people during the years 1917–1920. The obtained results indicate that the main substantive and ideological dominant of Feyzi's journalism is the development of an original model for the economic self-organization of Crimean Tatar society amid revolutionary crisis conditions. This orientation markedly distinguishes his intellectual stance from the predominant cultural-political inclinations of most contemporaries. To provide theoretical justification for national financial and credit institutions, Feyzi accomplished an intercultural synthesis by integrating and adapting key principles from classical European social thought to the conditions and requirements of the local historical context.

Feyzi's literary and public writings exhibit a notable intergeneric hybridity and a high degree of rhetorical mastery. This is evident in the skillful deployment of the triad of pathos, logos, and ethos, combined with a clearly structured narrative framework that guides the progression of thought from the diagnosis of systemic crisis to the justification of a program of national revival and restructuring. The texts derive particular semantic density and persuasive force from medico-anatomical metaphors, through which national reforms are interpreted as the essential and rationally grounded "healing" of the social organism.

The most distinctive feature of Feyzi's rhetorical strategy is the deliberate and systematic interweaving of complex socio-economic concepts with Islamic ethical traditions and elements of national folkloric knowledge. This approach fostered a strong emotional and axiological resonance with a traditionally oriented readership, thereby significantly enhancing the persuasiveness and legitimacy of the proposed reform program.

Keywords: Ethem Feyzi; Crimean Tatars; economic modernization; discourse analysis; cultural-historical context

For citation: Kirimov T. Ethem Feyzi (Gozaidyn): Biography and Previously Unknown Aspects of His Literary and Publicistic Activities. *Krymskoe istoricheskoe obozrenie=Crimean Historical Review*. 2026, vol. 13, no. 2, pp. 108–127. https://doi.org/10.22378/kio.2026.2.108-127 (In Turkish)

Edhem Feyzi (Gözaydın): Hayatı ve Gazetecilik Mirası Az Bilinen Kırım Tatar Kaynakları Işığında

XX. yüzyıl başındaki Kırım Tatar gazeteciliği, millî kimliğin oluşum sürecinin dönüm noktasında halkın sesi olmuş önemli bir olgudur. Dünya tarihinde bu dönem; devrimler, devletlerarası savaşlar ve çokuluslu imparatorlukların –özellikle Osmanlı ve Rus İmparatorluğu – çöküşüyle karakterize radikal jeopolitik kaymalarla tanımlanır. Bu süreçte Kırım Tatar toplumu yoğun bir entelektüel yükseliş, toplumsal yapının dönüşümü ve millî bilinç uyanışı yaşamıştır. Seçkinler arasında tarihî tecrübeyi yorumlama ve toplumun yenilenme yönlerini belirleme çabası güçlenmiştir. Bu bağlamda Kırım Tatar gazeteciliği; aydınlatma, güncel olayların analizi ve halkı birleştirme çağrısını birleştiren temel bir kamusal diyalog aracı haline gelmiştir. Temel görevi, ekonomik geri kalmışlık, kültürel çöküş, egemenlik meselesi, lâik erişilebilir eğitim sisteminin kurulması, Müslüman kadınların sosyo-politik hayata entegrasyonu, tarım sorununun demokratik çözümü ve dilsel kimliğin pekiştirilmesi gibi halkın acil sorunlarını çok yönlü biçimde ele almaktı. Bunun yanı sıra Kırım Müslüman gazeteciliği, dinî ve seküler unsurları cedidcilik ve Türkçülük fikirleri doğrultusunda modernize edebilecek bir söylem üretmiştir.

Belirtilen dönemde Kırım Tatar basınındaki gazeteciliğin çok boyutlu ve stratejik önemi, reform ve dönüşüm fikirlerinin taşıyıcısı ve entelektüel seçkinlerle geniş halk kitleleri arasında köprü olmasıdır. 1917 Şubat Devrimi'nin sansürün zayıflaması ile açtığı özgürlük penceresinde Kırım Tatar gazeteciliği açık ve kararlı bir mücadele yürütmüştür. Dışarıya karşı merkeziyetçi iktidar eğilimlerine, siyasî alanın tek tipleştirilmesine ve millî özerkliğin bastırılmasına karşı durmuş; içeride ise toplumsal durgunluk, eski vakıf-maliye, dinî-ruhanî ve eğitim sistemlerinin yol açtığı ilerleme engelleriyle mücadele etmiştir. Geçmiş ve şimdiki zamanın analiziyle desteklenen bu çift yönlü mücadele, millî bilincin oluşumuna ve pekişmesine katkı sağlamıştır. Bu sürecin kilit isimlerinden biri, Türk kökenli olmasına rağmen büyük olasılıkla Kırım Tatar kökenleri de bulunan ve yaklaşık yirmi yıl boyunca Kırım Tatarlarının toplumsal ve gazetecilik hayatında etkin rol oynayan Edhem Feyzi'dir (takma adı: Gözaydın). Feyzi, 1917–1919 yıllarında Millet gazetesinin editörlüğünü ve yazarlığını üstlenerek Kırım Tatar millî gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

Edhem Feyzi'nin Hayatı ve Yaratıcı Mirası Hakkında Genel Bilgiler

XX. yüzyıl başı Türk-Tatar entelektüel düşüncesinin temsilcisi Edhem Feyzi'nin (tam adı: Edhem Mustafa oğlu Feyzi) hayatı ve mirasıyla ilgili bilgiler parçalı ve büyük ölçüde araştırılmamış durumdadır. Çalışmanın kaynak temeli; Kırım Cumhuriyeti Devlet Arşivi (GARK), Mirza Fatali Ahundov adına Azerbaycan Millî Kütüphanesi, Rasul Gamzatov adına Dağıstan Cumhuriyeti Millî Kütüphanesi ve İstanbul İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) fonlarında muhafaza edilen eski basılı materyallerden oluşmaktadır. Bunlar esasen yazarın ders kitapları ile *"Tercüman"* (Bahçesaray), *"Millet"* (Simferopol), *"Kırım mecmuası"* (İstanbul), *"Azerbaycan"* (Bakü) gazeteleri ve *"Maarif Yolu"* (Buynaksk) dergisindeki yayınlarıdır.

Birincil kaynaklar arasında C. Seydahmet (Kırımer), Ş. Bektöre, M. İz, H. Said, A. Daniyalov gibi çağdaşlarının hatıraları da önemli yer tutmaktadır. Çalışma ayrıca İ. Kerimov, H. Kırımlı, A. Binnetova, G. Kondratyuk, D. Abibullayeva, N. Abdulvapov ve S. Usmanova gibi güncel araştırmacıların eserlerine de dayanmaktadır.

Eser, söz konusu dönemin sosyo-kültürel gerçekliğini yansıtan Kırım Tatar gazeteciliğine E. Feyzi'nin katkısının önemini incelemektedir. Etnik-siyasal basının aktif oluşum döneminde yayımlanan gazetecilik eserleri, Birinci Kırım Tatar Kurultayı sürecindeki Kırım Tatar gazeteciliğinin fikir içeriğinin özgüllüğünü ve tarihî meydan okumalar karşısında kamuoyu oluşumuna etkisini izleme imkânı vermektedir. Böylece araştırma, bu dönemin incelenmesindeki boşlukları doldurmayı ve etnik gazeteciliğin kültürel canlanma ve entelektüel direniş aracı olarak rolüne yeni bir bakış sunmayı hedeflemektedir. Feyzi'nin faaliyetleri, dönemin kültürel ve toplumsal süreçleriyle ayrılmaz biçimde bütünleştiği için, Kırım Tatar gazeteciliğinin ve millî fikrin dinamiklerini anlamada özel bir önem taşımaktadır [2; 6; 20; 22; 30].

Edhem Feyzi'nin Biyografisinin Yeniden İnşası

Edhem Feyzi, 1882 yılında (Cafer Seydahmet'in hatıralarına göre 1881) o tarihte Bulgaristan'a bağlı Silistre'nin Topçiköy mahallesinde doğmuştur. Köyün nüfusu ağırlıklı olarak Kırım Tatar muhacirlerden oluşmaktaydı; buradan yetişen tanınmış aydınlar arasında Ömer Sami Arbatlı ve Yusuf Efendi Ziya da bulunmaktadır. İstanbul Yüksek Ticaret Okulu'nu bitirdikten sonra arkadaşı Yusuf Ziya'nın etkisiyle Kırım'a gelen Feyzi, 1906 yılının civarında Gözleve'de yerel hayır cemiyeti desteğiyle bir rüşdiye mektebi kurulmasında rol almıştır. 1911'ların başında Paris'e giderek Sorbonne'da coğrafya ve École Libre des Sciences Politiques'te siyaset bilimi eğitimi almıştır [8, s. 696; 30, s. 3–6; 31, s. 179].

Hayatını Kırım, Kafkasya ve Türkiye'deki eğitim kurumlarında öğretmenlik ve bilimsel çalışmalara adamıştır [30, s. 3–6; 22, s. 255–258]. Millî pedagojiye katkısı, özgün ders kitaplarıyla somutlaşmıştır. Bunlar arasında üç ciltlik "Coğrafya Dersleri" (1924–1925) ve "Çocuklar Dünyası" (1926) sayılabilir. Söz konusu resimli eserlerin nüshaları ve yeniden basımları Türkiye ve Azerbaycan kütüphanelerinde tespit edilmiştir. Özellikle Buynaksk baskısı "Çocuklar Dünyası", anatomi, astronomi, biyoloji, ziraat, matbaacılık ve sanayi konularını T. Fikret, M. Emin (Yurdakul), A. Ulvi Elöve, İ. Hikmet Ertaylan, İ. Alaaddin Gövsa gibi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemi Türk edebiyatı ve aydınlanmasının önde gelen isimlerinin eserleriyle birleştiren yenilikçi bir yaklaşıma sahiptir [13–16].

Kırım araştırmacıları G. Kondratyuk, D. Abibullayeva, N. Abdulvapov ve S. Usmanova'ya göre, Edhem Feyzi Gözaydın, İsmail Gaspırinski adına izafe edilen Kadın Pedagoji Okulu'nda ders vermiş; ayrıca Kırım Tatar Pedagoji Teknikumu'nda (öğretmen okulu) yurt bilgisi ve iktisadi coğrafya derslerini yürütmüştür [28, s. 97, 133, 192]. Söz konusu teknikum, prestijli bir eğitim merkezi olup farklı dönemlerde A. Özenbaşlı, M. Bekirov, V. Gabilev, Y. Azizov ve Menzatov tarafından yönetilmiştir. Pedagojik kadrosunda Bekir Çobanzade, Hasan Ayvazov, Şevki Bektöre, Habibulla Odabaş, Hüseyin Hacı-Hasan ve Osman Akçokraklı gibi bilim ve sanat alanının önde gelen isimleri yer almıştır [10, s. 299].

Sovyet Dağıstan'ındaki eğitim kurumlarında Türkçenin temel öğretim dili haline getirilmesinin ardından, E. Feyzi, Ş. Bektöre ile birlikte D. Korkmasov'un daveti üzerine 1925 yılında Buynaksk'a giderek pedagoji teknikumu'nda (öğretmen okulu) öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Burada aynı zamanda toplumsal-edebî ve bilimsel-pedagojik nitelikteki "Maarif Yolu" dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir. 1926 yılında ise Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kongresi'ne katılmış ve Ş. Bektöre ile birlikte Dağıstan heyetini temsil etmiştir [2, s. 12; 4, s. 174, 381, 426].

Prof. A.Ü. Binnetova'nın *"Maqsud Şeyxzadə və onun "Qəzəl mülkünün sultanı" kitabı"* başlıklı makalesinde, Azerbaycan kökenli Özbek edebiyat araştırmacısı Maqsud Şeyhzade'nin biyografisi ve bilimsel faaliyetleri ele alınmakta; ayrıca Dağıstan edebiyat dergisi *"Maarif Yolu"* etrafında toplanan genç öğretmenler grubuyla işbirliği ve derginin editörü Edhem Feyzi ile ilişkileri incelenmektedir. Özellikle makale yazarı, N. Karimov'un *"Maqsud Şeyhzade"* adlı belge-biografik romanına dayanarak, 6 Aralık 1927 tarihli OGPU iddianamesinden alıntılar yapmaktadır [24]. Bu iddianame, Edhem Feyzi'nin liderliğinde S. Fitrat, T. Celal, M. Şeyhzade ve F. Mamedov'dan oluşan karşı-devrimci grubun Sovyet hükümetine ve millî politikasına karşı anti-Sovyet faaliyetlerde bulunduğu suçlamasını içermektedir. Makaledeki verilere göre, Buynaksk öğretmenler grubunun davası OGPU Koleji Özel Kurulu tarafından

görüşülmüş; M. Şeyhzade üç yıl sürgüne, E. Feyzi ise üç yıl Sibirya kamplarında hapse mahkûm edilmiştir [3, s. 22].

Edhem Feyzi'nin adı, Rus tarihçisi A. Şoşina'nın *"İstemeyerek Solovki'de: Kaderler ve Cezalar. 1923–1939"* başlıklı makale derlemesinde de geçmektedir. Bu derlemede, 1927 yılında Simferopol'den coğrafya ders kitapları yazarı bir bilim insanı olan Edhem (kaynakta: Edhem. – T.K.) Feyzi Mustafa oğlu'nun Solovki'ye sürüldüğü belirtilmektedir [41, s. 56].

Onun kaderine dair bir başka önemli tanıklık, *"Dağıstan'da XX. Yüzyıl Siyasi Baskı Kurbanları Anı Kitabı"* (Mahaçkale, 2020. Derleyen: M. Musayev) adlı eserde yer almaktadır. Burada şu bilgi verilmiştir: *"Edhem Feyzi Mustafa oğlu (kaynakta: Edhen. – T.K.), 1885 yılında Romanya'nın Silistre şehrinde doğmuş; 18 Ocak 1929 tarihinde OGPU Koleji Özel Kurulu tarafından üç yıl zorunlu çalışma kampına mahkûm edilmiştir. 10 Kasım 2003 tarihinde Dağıstan Cumhuriyeti Savcılığı tarafından rehabilite edilmiştir"* [8, s. 696].

C. Seydamet, A. Binnetova, A. Şoşina ve M. Musayev'in çalışmalarında Edhem Feyzi'nin doğum tarihleri ve mahkûmiyet koşulları konusunda farklılıklar gözlenmektedir. Bununla birlikte bu kaynaklar, onun bilimsel, gazetecilik ve toplumsal faaliyetlerinin bağlamını tamamlaması ve çapraz doğrulama gerekliliğini vurgulaması açısından önemli değer taşımaktadır.

Edhem Feyzi'nin biyografisini araştırmaya devam ederken, Paris Millî Arşivi'ne (Archives nationales (France), sous-série AJ/16: Académie de Paris) başvuru yapılmış ve Paris Üniversitesi (Sorbonne) Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nde 1911–1912 ile 1912–1913 öğretim yıllarında kendi el yazısıyla doldurduğu iki başvuru formu bulunmuştur.

Aşağıda, Fransızcadan Türkçeye çevrilen formlar sunulmaktadır:

Form 1 (Öğretim yılı 1911–1912, Kayıt No: 249)

• Kurum: Paris Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
• Soyadı ve adı: Edhem Feyzi
• Doğum yeri ve tarihi: Silistre (Bulgaristan), 14 Mart 1882
• Vatandaşlık: Osmanlı (Ottoman).
• Öğrenci adresi: Fransa, Paris, Rue de l'Estrapade, 3.
• Ebeveyn veya veli adresi: İstanbul (Konstantinopolis), Hâkim Ali Sokağı, 31.
• Önceki eğitim: Yüksek Ticaret Okulu diploması.
• Mevcut faaliyet: Siyasal Bilimler Yüksek Okulu giriş sınavına hazırlanmaktadır.
• Takip edilen dersler: Siyasal Bilimler Yüksek Okulu.
• Öğretim yılı: Birinci yıl.
• Öğrenci imzası: E. Feyzi.

Form 2 (Öğretim yılı 1912–1913, Kayıt No: 1793)
• Kurum: Paris Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
• Soyadı ve adı: Edhem Feyzi.
• Doğum yeri ve tarihi: Silistre (Bulgaristan), 14 Mart 1882
• Vatandaşlık: Osmanlı (Ottoman).
• Öğrenci adresi: Fransa, Paris, Rue de l'Estrapade, 3.
• Eğitim: Tarih ve coğrafya alanında yüksek öğrenim diploması.
• Mevcut faaliyet: Tarih ve coğrafya agrégation sınavına hazırlanmaktadır.
• Takip edilen dersler: Siyasal Bilimler dersleri.
• Öğretim yılı: İkinci yıl.
• Öğrenci imzası: E. Feyzi [33, s. 53–60].

OGPU belgelerinde kayıtlı Edhem Feyzi'nin doğum tarihlerini Paris Üniversitesi formlarındaki bilgilerle karşılaştırırken, ilgili belgelerin doldurulduğu koşullar ve kişinin psikolojik-duygusal durumu dikkate alınmalıdır. Muhtemelen ahlaki veya fiziksel baskı altında verilen bilgiler, akademik ortamda özgür ve kendine güvenen bir öğrenci tarafından sağlanan verilerden önemli ölçüde farklılık gösterebilir. Özellikle elimizde 1911–1913 yıllarına ait orijinal form nüshalarının bulunması, 14 Mart 1882 tarihini Edhem Feyzi'nin gerçek doğum tarihi olarak kabul etmek için güçlü bir temel oluşturmaktadır (birçok geç kaynakta belirtilen 1881 ve 1885 yıllarının aksine).

Devlet ve toplum adamları Cafer Seydamet ile Mahir İz'in hatıralarının da E. Feyzi'nin biyografik portresinin yeniden inşasında önemli kaynaklar olduğu belirtilmelidir. Cafer Seydamet, E. Feyzi'nin 1948 yılında ölümünden sonra yayımlanan *"Kırım Türkleriniñ Yerleşme ve Göçmeleri"* adlı kitabının önsözünde, Sorbonne Üniversitesi'ndeki öğrenci dostluklarını anlatmaktadır. Seydamet, Feyzi'nin 1911 yılından itibaren Prof. M. Dubois yönetiminde Kırım Tatarları ve Kuzey Kafkas halklarının göçü konusunu araştırmaya başladığını belirtmektedir. Özellikle ilgi çekici olan, Cafer Seydamet'in Solovki kamplarından serbest bırakıldıktan ve uzun bir dönüş yolculuğundan sonra Edhem Feyzi ile buluşmasını tarif etmesidir:

"1936 yılında Feyzi İstanbul'a döndüğünde yanında yalnızca eski bir çuvalla az sayıda kişisel eşya bulunuyordu. Fiziksel durumu – ağarmış saçları, solgun yüzü ve zayıflamış bedeni – yaşadığı zorlukları ve yoksunlukları açıkça ortaya koymaktaydı. Maddi imkânsızlıklara ve kendi evinin olmamasına rağmen derin bir iç huzur içindeydi. <…> Onun için en değerli olan, getirdiği defterler ve kitaplardı; çünkü bunlar daha önce başlatılan eserleri, including bu çalışmayı, tamamlamasına imkân sağlayacaktı" [29; 30, s. 3–6].

Mahir İz'in *"Yılların İzi"* adlı hatıraları da Feyzi'nin hayatına dair değerli bilgiler içermektedir. Hatıralarda, 1936–1938 yıllarında İstanbul Beykoz semtindeki okulda yönetici olarak çalıştığı dönem anlatılmakta; M. İz, Feyzi'nin

önemli olayları önceden sezme yeteneğini vurgulamakta ve kitaptaki "*Edhem Feyzi Bey ve Rüyaları"* başlıklı ayrı bir bölüme yer vermektedir. Anlatısına şu sözlerle başlamaktadır:

"Beykoz Ortaokulu'nda dikkatimi çeken bir olay oldu. Bir gün orta yaşlı bir adam olan Edhem Feyzi Bey kabine girdi. Yüksek Ticaret Okulu'nu bitirdiğini, ardından Paris'te Sorbonne'da okuduğunu, Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan Yusuf Kemal Tengirşenk ile Kırım [millî] hükümeti başkanı Cafer Kırımer'in sınıf arkadaşı olduğunu söyledi. Belgelerini göstererek Fransızca öğretmenliği yapmak istediğini ifade etti".

E. Feyzi Bey göreve başladıktan sonra Mahir İz şöyle devam etmektedir:

"O dönemde Kanlıca'da oturuyordum; ders günü sonunda vapurla [Avrupa yakasına] İstanbul'a gidiyor ve sohbet ediyorduk. Yavaş yavaş hayatının ayrıntılarını paylaşıyordu. <…> [1938] öğretim yılının başında beni Nişantaşı'ndaki yeni erkek ortaokuluna [müdür] atadılar. Daha sonra Edhem Feyzi Bey de Balmumcu'daki erkek pedagoji ortaokuluna nakledildi. <…> Rusça ve Fransızcaya mükemmel derecede hâkimdi; coğrafya bilgisi ise yüksek akademik seviyedeydi. Edhem Feyzi Bey değerli hatıralar yazmıştı, ancak bunların çalınması onun için derin bir sarsıntı olmuştu" [44, s. 255–258].

İstanbul ve Paris'in prestijli eğitim kurumlarında aldığı eğitim, Edhem Feyzi'yi seçkin bir entelektüel haline getirmiş; eserleri günümüzde Kırım Tatar kültürünün ve onun dünya tarihindeki yerinin incelenmesi için önemli bir kaynak olmuştur. Mirası, dramatik tarihî sarsıntılar koşullarında Kırım Tatar entelijansiyasının entelektüel faaliyetlerinin analizi için temel oluşturmakta; dönemin sosyo-kültürel dinamiklerini derinlemesine araştırmaya imkân sağlamaktadır.

Edhem Feyzi'nin Gazetecilik Mirası

Araştırmanın temelini, 1917–1919 yılları arasında "*Millet",* ve "*Azerbaycan"* gazetelerinde tespit edilen, daha önce incelenmemiş 60'tan fazla makale ve konuşma stenogramı oluşturmaktadır; bu metinler toplam 10 tabaka hacmindedir. Birincil işlem ve bilimsel dolaşıma sokma süreci; Feyzi'nin eserlerinin bibliyografik listesinin hazırlanması, Arap harfli metinlerin transliterasyonu yoluyla derinlemesine kavranması ve tematik-türsel özelliklerine göre sistematikleştirilmesi gibi kapsamlı yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Söz konusu gazete yayınları, millî ve uluslararası meselelere dair çok yönlü analizler içermekte; ekonomi, devlet yönetimi, Birinci Dünya Savaşı'na katılan ülkelerin jeopolitik ve sosyo-ekonomik perspektiflerini kapsamaktadır. E. Feyzi'nin yayınlarının tür yapısı; analitik makaleler, yorumlar, gazeteci denemeler, manifestolar, raporlar, portre yazıları, notlar ve kroniklerden oluşmaktadır.

"Millet" gazetesinin diğer önde gelen yazarlarıyla (Cafer Seydahmet, Hasan Ayvazov, Habibulla Odabaş, Seyitabdullah Şem'i, Yusuf Vezirov, Seyitabdullah Turupçı, Osman Murasov vb.) karşılaştırmalı analiz, belirgin farklılıkları ortaya koymuştur. Bahsedilen yazarların çoğu dikkatini sosyo-kültürel boyutlara, millî kimlik sorunlarına, aydınlatma faaliyetlerine ve siyasî seferberlik görevlerine yoğunlaştırırken – ki bu bağlamda dinî-seküler retorikten (N. Çelebicihan, S. Şem'i) küresel süreçlerin derin ideolojik çözümlemesine (C. Seydahmet, H. Ayvazov) ve kültürel-tarihî mirasın yorumuna (O. Akçoraklı, Y. Vezirov) uzanan geniş bir metodolojik yelpaze sergilemişlerdir – Feyzi, esasen millî amaçlara ulaşmak için kapsamlı bir ekonomik strateji geliştirme yönünde köklü ve yenilikçi bir yaklaşım benimsemiştir. Feyzi'nin bibliyografyasının merkezinde, farklı ekonomik gelişme aşamalarındaki Batı ve Doğu devletlerinin ekonomik politikalarına dair derin incelemeler yer almaktadır. En önemli eserleri arasında şunlar öne çıkmaktadır: "*İngilizlerin Sulh İstememesi", "Türkiye Sulh Şartları Projesi Hakkında", "Harp ve Sulh", "Hakikî Hakimiyete Doğru", "Bütçe", "İngiliz Emperyalistleri ve Hindistan Müslümanları", "Millî İktisadî Kongremiz", "Bitaraflığımız Etrafında", "İtilaf Devletlerinin Siyaseti ve Bizim Mevkimiz"* [33, s. 64–71; 86–93; 97–100–106; 119–153; 211–215].

Ekonomik etkileşimlerin temel boyutlarını – üretici-tüketici ilişkilerinden halk-devlet dinamiğine, gelişmekte olan ile hâkim kapitalist güçler arasındaki dengesizliğe kadar – çözümleyen Feyzi, 1917–1918 yıllarında ortaya çıkan Kırım Demokratik Cumhuriyeti için optimal bir ekonomik model geliştirmiştir. Geniş halk kesimlerinin – köylüler, çiftçiler, zanaatkârlar, esnaf-kurucu olarak yer alacağı millî bankaların kurulmasını savunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın büyük ölçüde küresel ekonomik rekabetle belirlendiği koşullarda Edhem Feyzi, mali krizlerin doğasını derinlemesine ele almaktadır. Bu krizlerin, ekonomik hayatta tüketici ile üretici arasındaki dengenin bozulmasından kaynaklandığını savunur; savaşın ise kuraklık ya da dengesizlikten çok daha yıkıcı bir tehdit olduğunu vurgular. Savaş, insan kayıplarının yanı sıra muazzam ve verimsiz harcamalar, ağır vergi yükü ve karşılıksız para basımı doğurarak ekonomik hayatı sistematik olarak istikrarsızlaştırmakta; ekonomik faaliyeti düzenlemek ve teşvik etmekle görevli bankaları işlevsiz kılmaktadır. Bu tespitlerden hareketle Feyzi, Kırım Tatarlarının kendi millî bankalarını kurmasının hayati öneme sahip olduğunu belirtmekte; halk ile millî hükümetin birbirini tamamlayan sorumluluklarını vurgulamaktadır. Halkın hisse alımı yoluyla katılımını doğrudan menfaat ifadesi olarak gören Feyzi, bankanın kârlı ve faydalı bir millî kredi kurumu olarak işleyeceğini savunur. Millî hükümetin rolünü ise bu kurumun kurulmasını başlatmak ve yönetmek olarak tanımlar. Kırım Tatar halkının o tarihî aşamada böylesi önemli ekonomik ve mali yapıları bağımsız olarak oluşturacak kurumsal

olgunluğa henüz sahip olmadığını tespit eden Feyzi, aktif devlet inisiyatifi ve liderliğinin gerekliliğini vurgular.

Ekonomik okuryazarlığın artırılması misyonu çerçevesinde *"Bütçe"* başlıklı makale serisinde millî idareye (Kırım Tatar Parlamentosu) ve kamuoyuna seslenen Feyzi, bütçe kaynaklarının bunları oluşturan ve uygulayanlara değil, vergi ödeyenlere ve millî iyilik için bağış yapanlara ait olduğu ilkesini temel alır. Kırım Tatarlarının, Turan ve İslam dünyasında millî egemenlik aşamasında ekonomik boyutlara odaklanan tek halk olmadığını; uzun süre ihmal edilen ekonomik alanın, Müslüman halklar arasında çatışmalara yol açan öncelikli sorun olduğunu belirtir. Bu yıkıcı felaketin gerçek kökeninin, İngiltere ile Almanya arasındaki ekonomik üstünlük mücadelesi olduğunu savunur [33, s. 146–153].

Feyzi'nin canlı, duygusal ve şiirsel imgelerle zenginleşen edebî-gazetecilik üslubu, devlet-halk mali ilişkisini şu metaforla çarpıcı biçimde ifade eder:

"Millet ve devletin mali işleri, bedenin her köşesini ve parçasını dolaşan damarlara benzer. Kan doğal saflığını korursa beden hayat doludur; kirlenip zehirlendiğinde ise sürekli zayıflık ortaya çıkar ve sonunda uçuruma sürüklenir. Millet ve devletin durumu da böyledir. Damarlara benzeyen bu millî kanallar doğal akışını ve düzenini korursa, millet ve devletin millî itibar ve ekonomik gelişimi günbegün artar, güç ve kudret sahibi olurlar...".

Bu benzetme, Adam Smith'in "*Ulusların Zenginliğinin Tabiatı ve Sebepleri Üzerine Araştırma"* adlı eserine örtük bir gönderme içerir; Smith burada kamu maliyesinin akılcı yönetiminin devletin gücünü ve milletin refahını sağladığını vurgular. Feyzi, Smith'in serbest ticaret ve işbölümü fikirlerini Kırım Tatar bağlamına uyarlayarak mali istikrar ile millî refah arasındaki bağı vurgular [40].

Makalelerinde K. Marks ve F. Engels'in sınıf mücadelesi ve emek sömürüsü bağlamındaki eserlerine, V. Lenin'in emperyalizm ve devrimci mücadele görüşlerine, J.-J. Rousseau'nun halk egemenliği fikrine, R. Owen'ın kooperatif ve toplumsal adalet düşüncelerine, L. Tolstoy'un "*Savaş ve Barış*" romanındaki militarizm eleştirisi ve şiddet karşıtı direnişe, ayrıca 1918'de ABD Başkanı W. Wilson'ın Kongre'ye sunduğu *"Ondört Madde"*deki halkların kendi kaderini tayin ilkesine atıflar yapar [36; 38; 39; 42]. Bu intertekstüel unsurlar metinlerine entelektüel derinlik ve otorite kazandırmakta; siyasî istikrarsızlık döneminde Kırım Tatar millî bilincini stratejik olarak şekillendiren ideolojik araçlar işlevi görmektedir. Feyzi bu alıntıları okur kitlesini yetiştirmek, ekonomik ve siyasî bilinç düzeyini yükseltmek ve geri kalmışlık ile ilerleme arasındaki duygusal karşıtlığı güçlendirmek için kullanır; bu da onun aydınlatmacılığa pragmatik yaklaşımını ortaya koyar. Karmaşık felsefî ve siyasî kavramları İslam ahlâkı ve halk hikmeti prizmasından uyarlaması, geleneksel yönelimli Kırım Tatar okur kitlesiyle yüksek rezonans sağlamakta; hadis ve atasözü alıntılarıyla *("İlimni*

talap etiñiz, Çinde bile olsa" – "İlim Çin'de bile olsa arayın"; "Birlikten quvvet doğar" – "Birlikten kuvvet doğar") reformcu pozisyonlarını pekiştirmektedir.

M. Sulkeviç'in krayevoy hükümeti döneminde Kırım Yarımadası'nı saran ekonomik krizde Feyzi, Müslüman nüfusun ortaçağ ekonomik zihniyetinden vazgeçmesini savunur: doğal ekonomi hâkimiyeti, kooperatif eksikliği, organize ticaret yerine spekülatif alışveriş, bankacılık araçlarının yok sayılması ve ekonomik öz-örgütlenmedeki pasiflik. Buna karşılık "uygar Avrupa vektörüne" entegrasyonu teşvik eder; Avrupa kooperatif hareketi, bankacılık, eğitim sistemleri ve girişimcilik modellerini örnek gösterir. Edmond Demolen ("*Anglosaksonların Üstünlüğü Nereden Geliyor?*") ve Charles Gide ("*Siyasal İktisadın Esasları*") gibi düşünürlerden esinlenerek halk inisiyatifini toplumsal ilerlemenin temeli sayan Demolen'in görüşleri doğrultusunda ilk ve orta öğretim kurumlarının millî yönetim altında halk denetimine açılmasını, yeterli finansmanla sürdürülebilir gelişimin sağlanmasını önerir. Gide'in kooperatifleri toplumsal adalet aracı olarak gören tezini Kırım Tatar bağlamına uyarlayarak "*Bereket", "Yolak", "Dirilik"* gibi kooperatifler ile Tatar Halk Bankası'nın kurulmasını savunur [7].

11–13 Ekim 1918'de Kırım'da düzenlenen Millî İktisadî Kongre'de A. Hilmî, C. Seydahmet ve Edhem Feyzi'nin raporları; sendikalar, işçi ve zanaatkâr birlikleri, "Tatar Tedarik Kooperatifi"nin kurulması gibi konuları ele almıştır. Ocak 1919'da Simferopol Finans ve Vakıflar Müdürlüğü'nün doğrudan katılımıyla "Kırım Tatar Halk Bankası" anonim kredi şirketi olarak açılmıştır. Bu olay, Rusya Müslümanları arasında Kırım Tatarlarının bankacılık öncülüğünü simgelemektedir.

Feyzi'nin "Bütçe" (1918) makalesinde devlet mali yönetimini insan organizmasına benzetmesi, tıbbî-anatomik metaforların sistematik kullanımını gösterir: *beden/vücut, yaralar, tedavi, mikroplar, hastalıklar (bulaşıcı, kronik, toplumsal), zehirlenme, enfeksiyon, kriz, felç vb.* Bu semantik strateji soyut süreçleri somatik alegorilere dönüştürerek ikna ediciliği artırır.

Tıbbî semantik, Feyzi'nin politik-ekonomik analizini yapılandırır: ulus kırılgan bir organizma, ekonomik bağımlılık ise sistemik dejenerasyon belirtisidir. Kapitalizm *"çelik pençeler"*, aşırı sol sosyalizm *"bulaşıcı hastalık"* olarak nitelenir. Reformlar *"tedavi"*, kooperatifler spekülantlara karşı *"ilaç"*, millî bankalar ise ekonomik dengeyi yeniden sağlayan araçlardır. Tarafsızlık *"bağışıklık bariyeri"*dir. Böylece egemenlik *"sağlık"*, bankalar ve kooperatifler *"ilaç"* olarak konumlandırılır. Feyzi, sosyalizmin aşırılıklarını ve emperyalist kapitalizmi reddeden pragmatik bir milliyetçi olarak ortaya çıkar; ekonomik bağımsızlığın Kırım Tatarlarının hayatta kalma ve başarısının temeli olduğunu savunur.

Edhem Feyzi'nin hayatı ve gazetecilik mirasının, yeniden inşa edilmiş biyografik veriler ile az bilinen Kırım Tatar basın kaynaklarına dayalı analizi;

onun XX. yüzyıl başındaki yoğun dönüşüm döneminde aydınlatmacı, ekonomik ve millî-demokratik fikirlerin eşsiz bir sentezini temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Çoğu çağdaşının kültürel-siyasî seferberliğe odaklanmasına karşılık Feyzi, ekonomik altyapıyı millî egemenliğin temeli olarak ön plana çıkarmıştır. Millî banka, kooperatif ve bütçe reformu önerileri, Batılı iktisatçılara intertekstüel atıflarla desteklenmiş ve İslam etiği prizmasından yerel bağlama uyarlanmıştır; bu da ulusun modernleşmesine pragmatik bir yaklaşımı yansıtır. Bu çabalar, Birinci Dünya Savaşı ve Şubat Devrimi koşullarında kamuoyu oluşumuna katkı sağlamakla kalmamış; 1918 İktisadî Kongresi ve 1919'da Kırım Tatar Millî Bankası'nın açılışı gibi somut sonuçlar doğurarak Kırım Tatarlarının ekonomik öz-örgütlenmesinin temelini atmıştır.

Feyzi'nin biyografik rotası – muhacir kökeninden Sorbonne eğitimi, Kırım, Dağıstan ve Türkiye'deki toplumsal-pedagojik faaliyet, baskı ve İstanbul'a dönüş – devrimler döneminde Türk-Tatar entelektüel seçkinlerinin tipik kaderini örnekler. Yenilikçi ders kitaplarıyla eğitime katkısı, cedidciliğin geleneksel değerleri modern bilgiyle bütünleştirme rolünü vurgular. Feyzi, Osmanlı mirasıyla Sovyet gerçekliği arasında köprü görevi görmüş; gazeteciliği merkezileşme ve durgunluğa karşı direniş aracı olmuş, doğal ekonomiden kooperatif modellere geçişi teşvik etmiştir. Bu yönüyle C. Seydahmet, H. Ayvazov, N. Çelebicihan gibi ideolojik ve kültürel söyleme ağırlık veren Kırım Tatar gazetecilerinden ayrılır; ekonomiyi millî uyanışın ihmal edilmiş unsuru olarak öne çıkarır.

Gelecekteki araştırmaların perspektifleri, Edhem Feyzi Gözaydın'ın Türk entelektüel tarihindeki rolünün daha derinlemesine anlaşılması için geniş imkânlar yaratılmasında yatmaktadır. Kaynak temelinin, XX. yüzyıl başı dönemine ait incelenmemiş arşivler ve diğer süreli yayınlar aracılığıyla genişletilmesi önemli görülmektedir. Örneğin, *"Millet"* gazetesinde yayımlanan "*Cömertlik ve Merhamet Sahiplerine Çağrı ve Akmescit Müslüman Komitesi'ne Özel Başvuru"* başlıklı makalesinde, daha önceki yayınlarından Bahçesaray'da çıkan "Tercüman" gazetesinde bahsetmektedir. Bu makalede, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Osmanlı tebaasının Kırım'dan Tambov, Ryazan ve Ufa vilayetlerine toplu sürgünlerini anlatmaktadır. Bu bilgiler, baskıların kronolojisini ve onun sonraki eserleri, özellikle *"Kırım Türkleriniñ Yerleşme ve Göçmeleri"* kitabı üzerindeki etkisini netleştirmektedir.

Bu konudaki çalışmamızın son aşamasında gerçekleştirilen ek kaynakbilimsel araştırmalar sayesinde, E. Feyzi'nin *"Tercüman"* gazetesindeki (1915–1917 ss.) publisistik mirasına ilişkin yeni materyaller tespit edilmiştir. Daha önce hesaba katılmayan 44 bibliyografik birim ortaya çıkarılmıştır. Bu materyaller, doğrudan sürgün yerlerinden yazılmış toplumsal-politik ve ekonomik makalelerden oluşmaktadır. Özellikle *"Tercüman"*da yayımlanan deneme ve açık mektup serisi bilimsel açıdan büyük değer taşımakta; bunlar

arasında şu başlıklar öne çıkmaktadır: *"Yüreği Parçalayan Trajik Haber", "Borisoglebsk'ten Mektup", "Borisoglebsk'ten Yazıyorlar", "Borisoglebsk ve Ufa Vilayeti'ndeki Çaresizlerin Durumu", "Esaret Nedir, Esir miyiz?", "Özgürlük ve Sürgünler", "On Bir Aylık Esaret Hayatından: Borisoglebsk'ten Yazıyorlar" ve "Kırım'ın Çaresiz Sürgünlerinin Hayatından".* Bu mektupların yazarı (E. Feyzi), Kasım 1914'te Kırım'dan Borisoglebsk'e sürüldüğünü bildirmektedir [12].

Cafer Seydahmet'in "Bazı Hatıralar" adlı memuar kitabında önemli bir detay aktarılmaktadır: sürgünden kısa süre önce, çarlık polisinin baskısı altında öğretmenlik faaliyetini bıraktıktan sonra Gözlevede (Yevpatorya) ayakkabı (kundura) mağazası açmıştır. Bu, Ekim 1914 yılında yayımlanan E. Feyzi'nin gazete ilanlarıyla teyit edilmektedir: *"Uğramadan geçmeyiniz! İlan: "Petrograd ayakkabı mağazası Gözleve şehrinde Lazarevskiy sokağında "Russkiy Obşestva" iskelesi karşısında. Yazlık ve kışlık erkek, kadın ve çocuk ayakkabıları yeni açılan işbu mağaza Petrograd ve Varşova ve Avrupa'nın en ziyade şöhret almış fabrikalarından getirttiği zarif ve dayanıklı her çeşit ayakkabılarını gayet ehven fiyatla satıyor. Teşrif buyuran muhterem müşterilerin hoşnut kalacakları şüphesizdir. Bütün dünyada büyük nam kazanan Rossiyskiy-Amerikanskiy fabrikanın üç köşeli sağlam galoşları da ucuz fiyatla bu mağazada satılmaktadır. Fiyat maktudur – E. Feyzi"* [29].

"Tercüman" gazetesine 4 Şubat 1917 tarihli *"Sürgünlerden Sürgünlere Yardım (Borisoglebsk Muhacirlerinden)"* başlıklı bir sonraki mektubu, Edhem Feyzi'nin o tarihte hâlâ sürgünde olduğunu düşündürmektedir. Bu detay, bilim insanının bilinen biyografisini önemli ölçüde tamamlamaktadır [12].

Bununla birlikte, çalışmada sunulan materyaller kapsamlı bir tamlık iddiasında bulunmamaktadır. İleride daha ayrıntılı inceleme için "Terciman", "Millet" gazete ve "Maarif Yolu" dergileri ile diğer yayınlandığı süreli yayınların koleksiyonlarının genişletilmiş aranması ve tam olarak incelenmesi gerekmektedir. Bu, onun yaratıcı ve toplumsal yoluna dair anlayışı önemli ölçüde derinleştirecek ve genişletecektir.

KULLANILAN EDEBIYAT

1. Bargan H. Sibirya Ekspresi. Monografi. İzmir: Sütun Yayınları, 2006. 156 s.
2. Bektöre Ş. Volga Kızıl Akarken: Hatıralar / haz: U. Edemova. Simferopol: Kırım Devlet Öğretim ve Pedagoji Yayınları, 2011. 258 s. (Kırım Tatarcası)
3. Binnetova A. Maksud Şeyhzâde ve "Gazeller Ülkesinin Sultanı" Kitabı // Edebî İlişkiler: Yaratıcılık Sürecinin Aynası. Antoloji. Bakü-Cizzah, 2025. 452 s.
4. Birinci Umum Sovyet Birliği Türkoloji Kongresi: 26 Şubat – 5 Mart 1926 (Stenografik Rapor). Bakü: Bakü İşçi Yayınları, 1926. 432 s. (Rusça)
5. Burke K. A Grammar of Motives. Berkeley: University of California Press, 2023. 554 s. (İngilizce)

6. Daniyalov A. Abdurahman Daniyalov – Dağıstan'ın Bilim İnsanı, Devlet ve Toplum Adamı (Belgeler, Fotoğraflar, Kendisi ve Hakkındaki Hatıralar). Mahaçkale: Yupiter Yayınları, 2000. 464 s. (Rusça)

7. Demolen E. Aristokratik Irk / çev.: A. Vandam. 2. bs. Sankt-Peterburg: A.S. Suvorin Matbaası, 1907. 238 s. (Rusça)

8. Edhem Feyzi Mustafa oğlu / Dağıstan'da XX. Yüzyıl Siyasi Baskı Kurbanları Hatıra Kitabı / der.: M.A. Musayev. Mahaçkale: Mavraev Yayınları, 2020. 464 s. (Rusça)

9. Ethem Feyzi. Uğramadan geçmeyiniz! İlan // Terciman. 1914. No. 209. Oktâbr 12; No. 211. Oktâbr 15; No. 212. Oktâbr 16; No. 213. Oktâbr 17; No. 214. Oktâbr 18; No. 215. Oktâbr 24; No. 216. Oktâbr 26; No. 217. Oktâbr 26; No. 218. Oktâbr 28; No. 219. Oktâbr 29. (Kırım Tatarcası)

10. Fazılov R., Nagayev S. Kırım Tatar Edebiyatı Tarihi: Kısa Bir Bakış. Akmescit: Kırım Devlet Öğretim ve Pedagoji Yayınları, 2001. 640 s. (Kırım Tatarcası)

11. Feyzi Ə. Azerbaycan Tesüratım // Azerbaycan. 1919. No. 141. Mart 20; Kırım'ın Son Günleri: Oradan Gelenlerle Mülakatımız // Azerbaycan. 1919. No. 150. Nisan 4. (Azerbaycanca)

12. Feyzi E. Borisoglebsk'ten Yazılıyor // Terciman. 1915. No. 82 Nisan 12; On Bir Aylık Esaret Hayatından: Borisoglebsk'ten Yazılıyor // Terciman. 1915. No. 224. Ekim 15, No. 225. Ekim 16; Esaret Nedir? Biz Esir miyiz? // Terciman. 1915. No. 258. Kasım 26, No. 259. Kasım 27; Yürek Sızlatıcı Elem Bir Haber // Terciman. 1916. No. 7. Ocak 10; Borisoglebsk'te ve Ufa Vilayetindeki Acizlerin Hali // Terciman. 1916. No. 76. Nisan 3; Borisoglebsk'ten Mektup: Mübarek Ramazan Günleri Hürmetine // Terciman. 1916. No. 134. Haziran 19; Kırımlı Aciz Sürgünler Hayatından // Terciman. 1917. No. 13. Ocak 17; Sürgünlerden Sürgünlere İane: Borisoglebsk Muhacirlerinden // Terciman. 1917. No. 33. Şubat 4; Hürriyet ve Sürgünler // Terciman. 1917. No. 68. Mart 30. (Kırım Tatarcası)

13. Feyzi E. Coğrafya Dersleri. 1. Kısım. Birinci Basamak Mektepleri İçin. III-IV Sınıflar. Resimli Neşir. Akmescit: Kırım Hükümeti Yayınları, 1924. 116 s. (Kırım Tatarcası)

14. Feyzi E. Coğrafya. 2. Kısım. IV Sınıflar İçin. Akmescit: Kırım Hükümeti Yayınları, 1925. 91 s. (Kırım Tatarcası)

15. Feyzi E. Coğrafya. 3. Kısım. Avrupa, Asya, Afrika, Avustralya. Akmescit: Kırım Hükümeti Yayınları, 1925. 156 s. (Kırım Tatarcası)

16. Feyzi E. Çocuklar Dünyası. Birinci Yıl. Buynaksk: Dağıstan Halk Maarif Komiserliği Yayınları, 1926. 182 s. (Osmanlı Türkçesi)

17. Feyzi E. Dağıstan Cumhuriyeti'ne Umumi Nazar // Maarif Yolu. 1926. No. 17–18. (Osmanlı Türkçesi)

18. Freytag G. Dramanın Tekniği. Berlin: Autorenhaus-Verlag, 2012. 296 s. (Almanca)

19. Gide Ş. Siyasal İktisatın Temelleri / çev.: L.İ. Şeynis. Sankt-Peterburg: F. Pavlenkov Yayınları, 1896. 320 s. (Rusça)

20. Halid S. Yeni Elifbe Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım / haz.: Z. Bekirova. Saratov: Amirit Yayınları, 2025. 272 s. (Kırım Tatarcası)

21. İvanets A., Kogut A. Kırım Tatar Millî Hareketi 1917–1920: Komünist Özel Servis Arşivlerine Göre. Kiev: K.İ.S. Yayınları, 2019. 448 s. (Ukraynaca)

22. İz Mahir. Yılların İzi: Hatıralar. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1975. 448 s.

23. Karakaş Ş. Maksud Şeyhzâde ve Mirza Uluğbek Piyesi // Gazi Türkiyat. 2010. Cilt VII. Sayı 13. S. 23–25.

24. Karimov N. Maksud Şeyhzâde: Aydınlatıcı-Biyografik Roman. Taşkent: Şark Yayınları, 2009. 400 s. (Özbekçe)

25. Kerimov İ. Kırım Tatarcası Baskı Kitaplar, Makaleler ve Eserlerin Bibliyografik Rehberi: 1618–1944. Simferopol: Simferopol Şehir Tipografisi AŞ, 2009. 324 s. (Rusça)

26. Kerimov İ. Savaş Öncesi Dönem Kırım Tatar Süreli Yayınları. Birinci Kitap. Monografi. Simferopol: Arial Yayınları, 2020. 268 s. (Rusça)

27. Kerimov İ. XIX. Asrın Sonu ve XX. Asrın Başında Kırım Tatar Edebî Sözünün Evrimi. Simferopol: Kırım Devlet Öğretim ve Pedagoji Yayınları, 1998. 184 s. (Kırım Tatarcası)

28. Kırım Tatarları Tarih, Mimari ve Kültür Anıtları Envateri. Cilt III. Simferopol Şehri / haz.: N. R. Abdulvapov. Belgorod: Konstanta Yayınları, 2018. 392 s. (Rusça)

29. Kırımer C. Bazı Hatıralar / haz.: S. Arıkan. İstanbul: Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 1993. 328 s.

30. Kırımer C. Önsöz / Ethem Feyzi Gözaydın. Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri. İstanbul: Vakit Matbaası, 1948. 112 s.

31. Kırımlı H. Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905–1916). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996. 314 s.

32. Kirimov T. "Millet" Gazetesinin (1917–1920) Kuruluş Tarihi ve Yazar Kadrosu Üzerine: Az Bilinen Yazarların Kimliklerinin Tespiti // Kırım Tarihî İncelemesi. 2025. No. 12 (3). S. 111–155. (Rusça)

33. Kirimov T. Millet Cevherleri: Y. Bayburtlu, İ. Hakkî, F. Altuğ, A. Abiyev, M. Kurtiyev, E. Feyzî, N. Hilmî, Y. Kermençikli, Y. Vezirov, N. Ağat, M. Rifatov, K. Cemaleddinov, S. Esadov, S. Turupçu, A. Şükrü, S. Şemî, İ. Kalaycı, B. Kabacan, M. Arif, Ü. Abdullah: 1917–1920 "Millet" Gazetesinde Yayınlanan Edebî-Publisistik Eserler. Cilt II. Saratov: Amirit, 2026. 682 s. (Kırım Tatarcası)

34. Konferans: Kırım Nümayendesi Edhem Feyzi Efendi'nin Mühazirəsi Münasebetiyle // Azerbaycan. 1919. No. 155 (11 Nisan); No. 156 (13 Nisan); No. 157 (14 Nisan); No. 159 (17 Nisan) / Azerbaycan Gazetesi (1918-1920). 20 Cilt. Cilt VII. Nisan 1919 / ed.: Teymur Kerimli. Bakü: Çaşıoğlu Yayınları, 2023. 631 s. (Azerbaycanca)

35. Lenin V. Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması. Moskova: AST Yayınları, 2022. 384 s. (Rusça)

36. Marx K., Engels F. Komünist Parti Manifestosu. Moskova: Eksmo Yayınları, 2025. 96 s. (Rusça)

37. Muzafarov Y. Kırım Tatar Halk Bankası // Ak Ses. 1919. No. 16. Ocak 17.

38. Owen, R. The Selected Works of Robert Owen / ed.: G. Claeys. Vol. 1: Early Writings. London ve New York: Routledge, 2017. 150 s. (İngilizce)

39. Rousseau J. Toplum Sözleşmesi veya Siyasal Hukukun İlkeleri. Moskova: Yurayt Yayınları, 2025. 146 s. (Rusça)

40. Smith A. Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Araştırma. Moskova: AST Yayınları, 2017. 640 s. (Rusça)

41. Soşina A. Solovki'de İstem Dışı: Kaderler ve Süreler. 1923-1939. 3. bs. Solovki; Moskova: TSM Yayınları, 2021. 232 s. (Rusça)

42. Tolstoy L. Savaş ve Barış. Moskova: AST Yayınları, 2024. 1248 s. (Rusça)

43. Usmanova S. Totayköy Pedagoji Teknikumu'nun Faaliyet Tarihi Üzerine. 1922-1931 // Kırım Tarihî İncelemesi. 2017. No. 1. S. 78 (Rusça)

44. Uzun M. İz Abdullah Mahir (1895–1974): Öğretmenliği ve Faaliyetleriyle Tanınan Yazar / Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012. 589 s.

REFERENCES

1. Bargan H. The Siberian Express. Monograph. Izmir: Sutun Publications, 2006. 156 p. (In Turkish)

2. Bektore Sh. While the Volga Flows Red: Memoirs. Prepared by U. Edemova. Simferopol: Crimean State Teaching and Pedagogical Publications, 2011. 258 p. (In Crimean Tatar)

3. Binnetova A. Maksud Sheikhzade and the Book “The Sultan of the Land of Ghazals”. Literary Relations: The Mirror of the Creative Process. Anthology. Baku-Jizzakh, 2025. 452 p. (In Azerbaijani)

4. The First All-Union Turkological Congress of the Soviet Union: 26 February – 5 March 1926 (Stenographic Report). Baku: Baku Worker Publications, 1926. 432 p. (In Russian)

5. Burke K. A Grammar of Motives. Berkeley: University of California Press, 2023. 554 p.

6. Daniyalov A. Abdurahman Daniyalov: Scholar, Statesman, and Public Figure of Dagestan (Documents, Photographs, Memoirs by Himself and about Him). Makhachkala: Yupiter Publications, 2000. 464 p. (In Russian)

7. Demolen E. The Aristocratic Race. Trans. A. Vandam. 2nd ed. St Petersburg: A. S. Suvorin Printing House, 1907. 238 p. (In Russian)

8. Edhem Feizi Mustafa oglu. The Memorial Book of Victims of Twentieth-Century Political Repression in Dagestan. Comp. M. A. Musayev. Makhachkala: Mavrayev Publications, 2020. 464 p. (In Russian)

9. Ethem Feizi. Do Not Pass Without Stopping! Announcement. *Terciman = Translator.* 1914, no. 209. October 12; no. 211. October 15; no. 212. October 16; no. 213. October 17; no. 214. October 18; no. 215. October 24; no. 216. October 26; no. 217. October 26; no. 218. October 28; no. 219. October 29. (In Crimean Tatar)

10. Fazylov R., Nagayev S. A Brief Survey of the History of Crimean Tatar Literature. Simferopol: Crimean State Teaching and Pedagogical Publications, 2001. 640 p. (In Crimean Tatar)

11. Feizi A. My Impressions of Azerbaijan; The Last Days of Crimea: Our Interview with Those Arriving from There. *Azerbaycan = Azerbaijan.* 1919, no. 141. March 20; no. 150. April 4. (In Azerbaijani)

12. Feizi E. Written from Borisoglebsk; Eleven Months of Captivity: Written from Borisoglebsk; What Is Captivity? Are We Prisoners?; A Heart-Rending Sorrowful News; The Condition of the Helpless in Borisoglebsk and Ufa Province; Letter from Borisoglebsk: In Honour of the Blessed Days of Ramadan; From the Life of Helpless Crimean Exiles; Aid from Exiles to Exiles: From the Borisoglebsk Emigrants; Liberty and the

Exiles. *Tercüman = Translator.* 1915, no. 82. April 12; 1915, no. 224. October 15, no. 225. October 16; 1915, no. 258. November 26, no. 259. November 27; 1916, no. 7. January 10; 1916, no. 76. April 3; 1916, no. 134. June 19; 1917, no. 13. January 17; 1917, no. 33. February 4; 1917, no. 68. March 30. (In Crimean Tatar)

13. Feizi E. Geography Lessons. Part 1. For Primary Schools, First Stage. Grades III–IV. Illustrated Edition. Akmesjit: Crimean Government Publications, 1924. 116 p. (In Crimean Tatar)

14. Feizi E. Geography. Part 2. For Grade IV. Akmesjit: Crimean Government Publications, 1925. 91 p. (In Crimean Tatar)

15. Feizi E. Geography. Part 3. Europe, Asia, Africa, Australia. Akmesjit: Crimean Government Publications, 1925. 156 p. (In Crimean Tatar)

16. Feizi E. The World of Children. First Year. Buynaksk: Dagestan People's Commissariat of Public Education Publications, 1926. 182 p. (In Ottoman Turkish)

17. Feizi E. A General Overview of the Dagestan Republic. *Maarif Yolu = The Path of Education.* 1926, nos 17–18. (In Ottoman Turkish)

18. Freytag G. The Technique of Drama. Berlin: Autorenhaus-Verlag, 2012. 296 p. (In German)

19. Gide Ch. Foundations of Political Economy (Principes d'économie politique). Trans. L. I. Sheynis. St Petersburg: F. Pavlenkov Publications, 1896. 320 p. (In Russian)

20. Halid S. My Old Memories and Feelings on the Paths of the New Alphabet. Prepared by Z. Bekirova. Saratov: Amirit Publications, 2025. 272 p. (In Crimean Tatar)

21. Ivanets A. and Kogut A. The Crimean Tatar National Movement 1917–1920: According to the Archives of the Communist Secret Services. Kyiv: K. I. S. Publications, 2019. 448 p. (In Ukrainian)

22. Iz Mahir. The Trace of the Years: Memoirs. Istanbul: Irfan Publishing, 1975. 448 p. (In Turkish)

23. Karakaş Sh. Maksud Sheikhzade and the Play Mirza Ulugbek. *Gazi Türkiyat = Gazi Turkology.* 2010, vol. VII, no. 13, pp. 23–25. (In Turkish)

24. Karimov N. Maksud Sheikhzade: An Illuminating Biographical Novel. Tashkent: Sharq Publications, 2009. 400 p. (In Uzbek)

25. Kerimov I. Bibliographic Guide to Crimean Tatar Printed Books, Articles and Works: 1618–1944. Simferopol: Simferopol City Printing House JSC, 2009. 324 p. (In Crimean Tatar)

26. Kerimov I. Crimean Tatar Periodical Publications of the Pre-War Period. Book One. Monograph. Simferopol: Arial Publications, 2020. 268 p. (In Russian)

27. Kerimov I. The Evolution of Crimean Tatar Literary Language at the End of the Nineteenth and Beginning of the Twentieth Century. Simferopol: Crimean State Teaching and Pedagogical Publications, 1998. 184 p. (In Crimean Tatar)

28. Inventory of Historical, Architectural and Cultural Monuments of the Crimean Tatars. Volume III. City of Simferopol. Prepared by N. R. Abdulvapov. Belgorod: Konstanta Publications, 2018. 392 p. (In Russian)

29. Kirimer J. Some Memoirs. Prepared by S. Arikan. Istanbul: Emel Foundation for Research and Promotion of Turkish Culture, 1993. 328 p. (In Turkish)

30. Kirimer J. Preface to Ethem Feizi Gozaidin. The Settlement and Migrations of the Crimean Turks. Istanbul: Vakit Printing House, 1948. 112 p. (In Turkish)

31. Kirimli H. National Identity and National Movements among the Crimean Tatars (1905–1916). Ankara: Turkish Historical Society Press, 1996. 314 p. (In Turkish)

32. Kirimov T. On the Founding History and Editorial Staff of the Newspaper "Millet" (1917–1920): Identification of the Identities of Little-Known Authors. *Krymskoe istoricheskoe obozrenie = Crimean Historical Review.* 2025, no. 12 (3), pp. 111–155. (In Russian)

33. Kirimov T. Jewels of the Nation: Y. Baiburtli, İ. Hakki, F. Altug, A. Abiyev, M. Kurtiyev, E. Feizi, N. Hilmi, Y. Kermenchikli, Y. Vezirov, N. Agat, M. Rifatov, K. Jemaleddinov, S. Esadov, S. Turupchi, A. Shukri, S. Shemi, İ. Kalaiji, B. Kabajan, M. Arif, U. Abdullah: Literary and Publicistic Works Published in the Newspaper "Millet", 1917–1920. Volume II. Saratov: Amirit, 2026. 682 p. (In Crimean Tatar)

34. Conference: In Connection with the Lecture by the Crimean Representative Edhem Feizi Efendi. *Azerbaycan = Azerbaijan*. 1919, no. 155. April 11; no. 156. April 13; no. 157. April 14; no. 159. April 17. The Azerbaijan Newspaper (1918–1920). 20 Volumes. Volume VII. April 1919. Ed. Teimur Kerimli. Baku: Chashyoglu Publications, 2023. 631 p. (In Azerbaijani)

35. Lenin V. Imperialism: The Highest Stage of Capitalism. Moscow: AST Publications, 2022. 384 p. (In Russian)

36. Marx K. and Engels F. The Communist Manifesto. Moscow: Eksmo Publications, 2025. 96 p. (In Russian)

37. Muzafarov Y. The Crimean Tatar People's Bank. *Hak Ses = Voice of Truth*. 1919, no. 16. January 17. (In Crimean Tatar)

38. Owen R. The Selected Works of Robert Owen. Ed. G. Claeys. Vol. 1: Early Writings. London and New York: Routledge, 2017. 150 p.

39. Rousseau J. On the Social Contract; or, Principles of Political Right (Du contrat social; ou, Principes du droit politique). Moscow: Yurayt Publications, 2025. 146 p. (In Russian)

40. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Moscow: AST Publications, 2017. 640 p. (In Russian)

41. Soshina A. Involuntary Sojourn in Solovki: Fates and Sentences. 1923–1939. 3rd ed. Solovki; Moscow: TSM Publications, 2021. 232 p. (In Russian)

42. Tolstoy L. War and Peace. Moscow: AST Publications, 2024. 1248 p. (In Russian)

43. Usmanova S. On the History of the Activities of the Totaikoy Pedagogical Technical School, 1922–1931. *Krymskoe istoricheskoe obozrenie = Crimean Historical Review.* 2017, no. 1, p. 78. (In Russian)

44. Uzun M. Iz Abdullah Mahir (1895–1974): A Writer Recognised for His Teaching and Activities. Turkiye Diyanet Foundation Islamic Encyclopedia. Volume 23. Istanbul: Turkiye Diyanet Foundation Publications, 2012. 589 p. (In Turkish)

MÜELLIF ÜZERINDE BILGILER

Tair Nuridinoviç Kirimov – Filoloji Bilimleri Doktoru, Kırım Tatar Dili, Edebiyatı, Tarihi ve Kırım Etnoslarının Kültürü Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde dış araştırmacı, Fevzi Yakubov Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi (295015, Uçebniy Sokak, 8, Simferopol, Rusya Federasyonu); ORCID: 0000-0003-1282-0842. E-mail: tairkerimoff@gmail.com

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Таир Нуридинович Киримов – кандидат филологических наук, внештатный научный сотрудник Научно-исследовательского института крымскотатарского языка, литературы, истории и культуры этносов Крыма, Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова (295015, пер. Учебный, 8, Симферополь, Российская Федерация); ORCID: 0000-0003-1282-0842. E-mail: tairkerimoff@gmail.com

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Tair N. Kirimov – Cand. Sci. (Philology), freelance research fellow at the Scientific Research Institute of the Crimean Tatar philology, history and culture, Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University (8, Uchebnyi lane, Simferopol 295015, Russian Federation); ORCID: 0000-0003-1282-0842. E-mail: tairkerimoff@gmail.com

Поступила в редакцию / Received 25.01.2026

Принята к публикации / Accepted 17.04.2026